

Las constituziuns da la Republica da las Trais Lias e dal chantun Grischun

■ **La Republica da las Trais Lias na possede nagina constituziun en il senn modern dal pled, mabain ina retscha da brevs, refurmas, artitgels ed ulteriurs documents legislativs. Il LIR preschenta il svilup da las funtaunas da dretg statalas da lur origin a la constituziun actuala.** Per il temp preistoric mancan las funtaunas da dretg. Suenter la conquista da las Alps l'onn 15 a.C. han ils Romans introduci en Rezia lur dretg. Quel è restà en vigur era sut il domini ostrogotic (ca. 500) e parzialmain perfin sut quel francon (536, annexiun da la Raetia prima a l'Imperi francon en furma d'ina provinza ecclesiastica pli u main autonoma, l'uschenunnada Raetia curiensis, rumantsch Currezia). Dals Frans, representads dal gavel fin il 8avel tschientaner tras ils Zaccons/Victorids, èn tradids la Lex Romana Curiensis (8avel tschientaner) ed ils Capitula Remedii da ca. l'onn 800. Cun la «Divisio» (806) ha Carl il Grond cedi ina part dals bains episcopals ad in cont e creà qua tras la basa materiala dal ducadi retic. Il Contract da Verdun (843) ha attribui la Rezia a l'Imperi ostrofranco e transferi l'uvestgieu da Cuira da l'archivistgieu da Milaun a quel da Maganza.

Constituziuns da la Republica

Fin en il temp medieval tardiv han ils signurs feudals determinà il dretg. Sper lur dretg signuril, fixà per part en scrit, existivan era dretgs d'isanza, tradids a bucca u tras la pratica da mintgadi. En il decurs dal declin da la pussanza feudala en il temp medieval tardiv e dal svilup da la suveranità da dretgiras e vischinadis (15avel/16avel tschientaner) han intgins signurs feudals mess en scrit il dretg tradì en uschenunnads cudeschs dal pajais (tudestg Landbücher), amplifitgond quels tenor basegn cun novs tschentaments. Ils cumins han impedi quasi mintga tentativa d'unifitgar il dretg interpredida da vart da las Lias. La Lia Grischa possedeve in dretg civil parzialmain unifitgà (p.ex. in dretg d'ièrta u in dretg da concurs), la Lia da las Diesch Dretgiras dapi il 1633 in dretg d'ièrta ed in dretg matrimonial communal che sa basava sin la Brev da biadi (tudestg Eniklibrief) dal 1469. Tenor quella na vegniva l'ièrta dal bab betg pli transferida al tat, mabain al biadi (Enikli, v.d. Enkel). Il dretg criminal era l'element central da la suveranità dals cumins. Quel dretg n'han els cedi a nagin – mo la Lia Grischa possedeve ina dretgira d'appellaziun, las autras duas constituivan ina tala da cas a cas a basa da las dretgiras vischinantas (succurs). Las relaziuns internes da las singulas Lias vegnivon determinadas en brevs federalas.

La Republica da las Trais Lias na possedeve betg ina constituziun statala en il senn modern dal pled, mabain mo insaquantas leschas ed ordinaziuns. Tranter il 16avel ed il 18avel tschientaner han las Lias decretà las suandantas constituziuns fundamentals: la Brev da pensius (1500), la Brev da federaziun (1524), ils Artitgels da Glion (1524 e 1526), il Kesselbrief (1570), la Brev dals trais sigils (1574), la Refurma dal pajais (1603, 1684, 1694) e l'Urden da malefiz (1716).

Il 1486 han las Lias relaschà en connex cun lur campagna en Vuclina ed a Buorn in regulativ davart la schulhada mobilisada – l'emprim act legislativ cuminaivel. Quel scumandava a mintga schulda ed uffizial sut paina da mort, dischonur u expropriaziun da tschertgar profit privat a donn e cust da las Lias. La Brev da pensius dal 1500 scumandava d'acceptar da pussanzas estras pensius, provisius, regals e daners da recrutaziun che cumpromettevan – suenter la victoria a la Chalaivina – l'unitad e la pasch interna da las Lias. La Brev da federaziun dal 1524 ha fixà en 32 artitgels la constituziun fundametal da la Republica: sia finamira, ils

VIVA LA GRISCHA
Atun 2000 nr. 1
La gasetta davart la nova constituziun chantunala

Pertge
che la revisiun
da la
constituziun
è necessaria

Tge che
vegn midà

Co che
las regiuns
pudessan
vesair ora en
l'avegnir

Tgi
che collavura
per la nova
constituziun

Co che
Vus pudais
participar a
la discussiun

Ina nova constituziun per
in chantun restà giuven:
ils uffants da Tavau guardan
cun optimism in l'avegnir.

dretgs e las obligaziuns da ses commembers, la legislaziun ed il dretg da guerra. La giurisdicziun è vegnida reglada mo per cuntraversas tranter las Lias sco era tranter quellas e persunas privatas, cumins e vischinadis. Ina dretgira republicana superiura n'è dentant betg vegnida installada. La brev vegniva da temp en temp publicada ed engirada. Ils Artitgels da Glion dal 1524 e 1526 eran influenzads en lur tenuta critica ed en lur cuntegns da la publicistica dals purs da la Germania (Artitgels da Memmingen) e da la refurmazion. Els han tranter auter privà praticamain l'uvestg da ses domini secular, surlaschà a las plais da tscherner la confessiun e d'elegir il plevon e reglà las dieschmas. En stretg connex cun quels artitgels stattan ils Sis Artitgels dal 1541 che segiravan ils dretgs dal pievel visavi la baselgia che mintga uvestg stueva engirar davant la Lia da las Diesch Dretgiras. Per sfurzar da respectar la Brev da pensius dal 1500 e supprimer las sollevaziuns anarchicas che semnavan inquietezza e discordia, han las Lias decretà il 1551 in scumond da visitar las vischnancas senza permissiun uffiziala (drižà cunter ils ambassadurs e negociants esters) e relaschà il 1574 la Brev dals trais sigils. Cun smanaschar a grevas painas da corp e possess han ins empruvà da terminar – senza success – ils cumbats arbitrads da partidas, instigadas e finanziadas da las pussanzas estras en concorrenza per la schulhada grischuna e la controlla resp. il diever dals pass. Cun l'instrument da las dretgiras nauschas duevan ils culpants vegnir mess a pantun ed ils mulissiers e propagandists da tut gener obligads da resguardar il Kesselbrief dal 1570. Quella brev scumandava da traffitgar (tudestg *kesselen*) cun uffizis e sentenzias e pretendeva da mintga uffizial d'engirar ch'el haja acquistà ses uffizis senza «praticas» (cumpra d'uffizis). La Lia da las Diesch Dretgiras e la Lia Grischa avevan gia relaschà in tal scumond il 1561 ed il 1569. Ils Artitgels da las bandieras dal 1586 han repeti ed amplifitgà ils Artitgels da Clavenna dal 1585. Els han fixà la confessiun catolica e protestanta sco su-

lettas admessas en las Terras subditas e proclamà la libertad da tscherne tranter quellas. Ultra da quai han els reglà plirs affars en Vuclina.

Essend che tut quellas leschas na vegnivon betg u mo malamain resguardadas, han ils cussegl e cumins decidi ina refurma e medura generala, realisada cun la Refurma dal pajais dal 1603. Ils interess particulars da famiglias e clans, la corrupziun per part immanenta al sistem ed ils Scumbigls grischuns proruts il 1607 han bainprest fatg da quella refurma maculatura. Cun dretgiras nauschas han las partidas semnà terror ch'ha era impedi l'applicaziun dals Artitgels da Tusaun, relaschads suenter la dretgira nauscha dal 1618. L'organisaziun da las Terras subditas e da lur relaziuns cun la Republica durant ils Scumbigls grischuns è vegnida fixada tranter auter en il Contract da Lindau (1622) ed en il Contract da Monzon (1626). Quels èn dentant stads da curta durada e da pitschen effect ed èn vegnids remplazzads il 1639 tras il Capitulat da Milaun ch'ha restitui las Terras subditas als Grischuns e reglà da là davent las relaziuns tranter ils suverans grischuns e lur subdits. La Sentenzia da Waser dal 1644 regardava l'elecziun dal chau da la Lia da las Diesch Dretgiras. Las refurmas dal pajais dal 1684 e 1694 manifesteschan ina stagnaziun en il process da refurma, confermond, cun pitschnas modificaziuns, las leschas vertentas. Il 1700 ha la Lia da la Chadè midà il modus d'elecziun dal bundspresident (chau-lia) cun la Sentenzia da Malans, ma francà la predominanza da la citad da Cuira. L'Urden da malefiz dal 1716 cuntegneva in urden processual per la dretgira comunabla da las Lias per malfatschents esters ed in excerpt da l'uschenunnada Carolina (Peinliche Halsgerichtsordnung) da l'imperatur Carl V dal 1530 per diever facultativ dals cumins. Il davos act legislatur da la Republica è stada la refurma dal pajais dal 1794, decretada a chaschun da la radunanza extraordinaria a Cuira. Quella ha era tractà ils plants dals cumins da la Lumezia (18) e Foppa (5) e decidi d'instituir

ina dieta periodica d'inquisiun e puniziun da malfats ed abus commess a donn e cust dal stadi. Sia dretgira ordinaria duva consistier da 50 commembers per Lia e sa radunar mintgamai ils 5 da zercladur, la dretgira nauscha duva cumpligiar diesch commembers en total. Il 1794 han ins era decidi da publictar ils recess da la Dieta federala da las Lias en tudestg, talian ed – in novum impurtant – en sursilvan e latin. Il 1797 (sperdita da la Vuclina) respectivamain il 1799 (Helvetica) è la Republica da las Trais Lias vegnida schliada.

Da la Helvetica a la Constituziun chantunala dal 1851 e 1854

Il contract da fusiun cun la Republica helvetica (21 d'avrigl 1799) e sia constituziun han pudì vegnir realisads mo parzialmain en consequenza da l'occupaziun franzosa ed austriaca e da la resistenza a l'intern dal pajais. L'impurtanza da la Constituziun da Malmaison dals 29 da matg 1801 (de facto l'emprima constituziun dal chantun Grischun) è s'effectuada plitost en il futur ch'è en il preschent. Il decret da Napoleun d'incorporar il Grischun sco chantun Rezia a la Republica helvetica, relaschà ils 24 da zercladur 1801, ha alura francà la sort da quel sco part integrala da la Confederaziun svizra. La Constituziun da Mediaziun dal 1803 ha restitui las structures vegl-republicanas. Il nov urden legislativ (Cussegl grond) ed executiv (regenza centrala a Cuira) è stà in pass innovativ e – dal punct da vista dal dretg public – fundametal e decisiv per il svilup dal Grischun ad in stadi modern. La Constituziun chantunala dal 1814 correspunda en tut ils aspects centrals a quella da la Mediaziun ch'è vegnida amplifitgada ed adattada a las novas relaziuns. Innovaziuns: la centralisaziun è vegnida rinforzata cun ceder al Cussegl grond tranter auter il dretg d'elegir la Regenza e la Dretgira d'appellaziun e cun garantir il principi da parità confessiunala en uffizis e cummissiuns chantunala (dus refurmads, in catolic). L'artitel 34, che prenda in quorum da dus terz dals cumins (circuits) per revisiuns constituziunals

(pli), ha impedi las sis tentativas da revisiun interpredidas tranter il 1834 ed il 1850. La Constituziun federala dal 1848 ha finalmain sfurzà la refurma. Il prim da settember 1850 è vegnida acceptada la nova organisaziun da las dretgiras (entrada en vigur il prim d'avrigl 1851) ed il Cudesch da dretg penal, concepi da Vincenz (von) Planta e Johann Baptista (von) Tschärner. Ils 30 da november 1853 ha il suveran acceptà la nova Constituziun chantunala (entrada en vigur il prim da favrer 1854) ch'ha recepì las propostas elaboradas da l'Unìun refurmista, presidiada da Peter Conradin (von) Planta. Las innovaziuns principalas cumpiglian: in rinforz fitg modest da la Regenza; l'installaziun da la Dretgira chantunala e da las 14 dretgiras districtualas civilas (en analogia als 11 districts administratif-giuridics dal chantun Rezia) e dals 39 circuits da dretgira criminala; la dismesa da las Lias; il principi individual sco basa da la suveranità – vul dir la totalità dals votants – enstagl dal pli collectiv; l'attribuziun dals deputads dals cumins al Cussegl grond tenor il dumber da lur populaziun e l'aboliziun da lur vusch tenor instruzziun (l'uschenunnada vusch comiziala, consegna, parola) en favur dal votum liber.

Revisiuns ed amplificaziuns

Suenter duas refutaziuns (1869 e 1876) ha la revisiun dal 1880 introduci l'iniziativa (5000 sutscrizpiuns), redefinì il referendum e prescrit l'elecziun dals dus cussegliers dals chantuns sco era la supervisiun da la Regenza sur las dretgiras e l'administraziun communal. La Constituziun chantunala dal 1892 (revisiun totala) è ida en vigur il prim da schaner 1894. Ella ha creà la Regenza da tsching commembers, prescrit lur elecziun libra tras il pievel (mintga trais onns) ed institui il sistem departamental. Ultra da quai ha ella suttames las numerusas cummissiuns a la Regenza e subi insaquantas midadas ed adattaziuns, per exempel l'incumpatibilitad d'uffizis, la reducziun da las sutscrizpiuns per l'iniziativa populara a 3000. Il sistem federalistic sco principi è vegni mantegnì. La ca. 500 midadas d'artitgels fatgas en ils ultims 100 onns èn stadas adattaziuns urgentas concernent ils dretgs politics (1962, 1980), il referendum da finanzas (1965, 1973), la revisiun dal dretg administrativ e l'instituziun da la Dretgira administrativa chantunala (1967), il dretg da vuschar da las dunnas (1971), las competenzas da la Regenza (1971), la lescha communal (1974) ed auter pli. Las set tentativas interpredidas dapi il 1931 per introducir la procedura d'elecziun dals deputads tenor proporz èn vegnidas refusadas dal suveran grischun. La revisiun totala da la Constituziun chantunala, acceptada dal suveran ils 18 da matg 2003, ha liberà l'antieriura constituziun da ses ballast e creà ina nova basa. Ins ha dentant anticipà la revisiun da l'organisaziun da las dretgiras (en vigur dapi il prim da schaner 2001). Quella ha privà ils circuits da la dretgira criminala, cedi quella als districts (fin qua decasteris civils) e professionalisà la giurisdicziun. Il «model grischun», ina maschaida dals systems da maiorz e proporz, ha dentant stui succumber per paucas vuschs a la procedura (tradiziunala) da l'elecziun dal Cussegl grond tenor maiorz. *Adolf Collenberg*

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geographics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiuon online: www.e-lir.ch; versiuon stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.

Gasetta d'infurmaziun en vista a la revisiun da la Constituziun chantunala dal 2003.